

СКІФО-АНТИЧНА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.08(477.4)

Пефтіць Д. М.

ФІГУРНІ ШТАМПИ В ОРНАМЕНТУВАННІ ЧОРНОЛІСЬКОЇ КЕРАМІКИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Питання формування старожитностей чорноліського типу належить до ряду найбільш дискусійних проблем пізньобронзового-ранньозалізного часу українського лісостепу. Виникнення деяких технік декорування тісно пов'язане з особливостями цього процесу, їх детальний розгляд є кроком до вирішення означеної проблематики.

Формування лісостепової культури на переході від доби пізньої бронзи до раннього заліза вже традиційно розглядається в руслі широких міжетнічних (міжкультурних) контактів. Значною перевагою цього підходу є можливість взаєморелюції матеріалів, що дає змогу порівнювати та уточнювати хронологічні межі комплексів. Важливим моментом подібного підходу є встановлення входження українського лісостепу до зони впливу культур Балкано-Дунайського кола, зокрема стосунків т. зв. культур штампованої кераміки («КШК») з носіями старожитностей білогрудівсько-чорноліського типу. Саме поширення прийому штампкування в орнаментіці кераміки білогрудівської та чорноліської культур надає можливість синхронізувати їх з означеним горизонтом «КШК» (Бабадаг II, Інсула-Банулуй, Пшеничево тощо). Водночас у розвитку штампованого декору лісостепової кераміки є певні відмінності, що можуть бути використані в хронологічних побудовах. Зокрема, досить часто розквіт штампованої орнаментіці пов'язують з чорноліською культурою. Насправді ж таке твердження вимагає певного уточнення.

Штампований декор можна поділити на дві окремі категорії - техніку зубчастих відтисків і фігурні штампи. У вітчизняній історіографії подібний поділ практично не використовувався, лише в окремих випадках стосовно останніх дослідники використовували визначення «штампики» або «дрібнофігурні штампи» [1]. Зазначимо, що в історіографії дослідження культур Бал-

кано-Дунайського басейну штампована орнаментіція розглядається як суцільний шар, особливо в протиставленні її канельованому чи прокресленому декору [2]. І хоча дослідники часто звертаються до різних типів штамтів як до культуровизначальних ознак, усе ж відмінностям у цих двох техніках не надається належної уваги. Це пояснюється значним поширенням у цьому регіоні традиції прикрашати кераміку штампованим декором, яка з'явилася і набула розвитку доволі рано, причому обидва варіанти штампкування, як правило, супроводжують одне одного. Важливість такого поділу стосовно кераміки лісостепової України зумовлена не стільки певними відмінностями між цими техніками, скільки міркуваннями хронологічного характеру. Так, орнаментування посуду зубчастими штампами поширюється вже в пізньобронзовий час; такий декор визнається типовим для білогрудівсько-ранньочорноліського лискованого посуду, зокрема кубків [3]. Лискована кераміка, орнаментована дрібнозубчастим штампом, з'являється на значних просторах лісостепової зони України, зокрема він маркує поширення білогрудівсько-ранньочорноліської традиції серед пам'яток Лівобережного передстепу [4]. Водночас поява звичаю орнаментувати посуд відтисками не тільки зубчастого, а й фігурних штамтів пов'язується з формуванням в лісостепу старожитностей пізньочорноліського типу [5]. Фактично поширення цієї техніки є одним з хронологічних реперів пізньочорноліського керамічного комплексу.

Означений «дисбаланс» в хронології поширення цих різновидів декорування вимагає детального розгляду та пояснення причин цього явища.

Появу традиції декорування фігурними штампами лісостепової кераміки пов'язують із впливами «КШК», зокрема культури Сахарна-Козія. Виникнення цієї культури й формування старожитностей пізньочорноліського типу, контактування цих двох спільнот спричинили поширення в лісостепових комплексах посуду, прикрашеного подібним декором. Це дає змогу констатувати не тільки про використання фігурних штамів як хроноіндикаторів, а й як одного з ключів до розуміння механіки етнокультурних процесів у Лісостепу в передскіфський час. Вірогідно, що перше проникнення окремих елементів відбулося вже наприкінці доби пізньої бронзи (корчага з Андрусівки, кубок з Діброви, фрагмент посудини з бондарихінського поселення Оскол) [6], але масово вони почали застосовуватися не раніше пізньочорноліського часу.

Було здійснено кілька спроб типологізувати штампи - переважно за формою самого орнаменту [7]. Зауважимо, що подібні дослідження актуальні насамперед для комплексів, де знайдено самі штампи (орнаментири), поза увагою залишаються комплекси, в яких їх немає, але наявна кераміка зі штапованим декором. Водночас поширення самої техніки штампування в локальних пам'ятках, хронологічні особливості цього процесу досліджені недостатньо. Важливою є оцінка поширення означеної техніки орнаментування на кераміці Наддніпрянських комплексів, для яких створена хронологічна колонка передскіфських старожитностей Лісостепу.

Найпростішими різновидами є кільцеподібний (одинарний) та круглий штампи; відбитки таких зразків є на кераміці практично всіх «класичних» пізньочорноліських пам'яток (городища та поселення в бас. р. Тясмина), трапляються вони і в регіональних комплексах - поселеннях Київщини (фрагмент корчаги з поселення у с. Боярка), Канівщини (Хрещатик) та Уманщини (Умань 20) [8]. Як правило, вони використовувалися для оздоблення кутів геометричних фігур (трикутників, зигзагів), іноді рядок відтисків облямовує композицію декору (рис. 1, 1-4; 2, 4-9). Подібне їх застосування зумовлене традицією орнаментики «КШК». Зигзаг, виконаний зубчастим штампом, з відбитками штампиків у вершинах є досить поширеним мотивом лискованого посуду комплексів Сахарни. Зазначимо, що типовий для Бабадагу II кільцеподібний штамп у мотиві «хвилі, що набігає», використаний лише у кількох зразках, найвідоміші з них - корчага з к. № 52

біля с. Гуляй-Город, уламок посудини з поселення біля с. Жванець, можливо, подібним чином можна трактувати орнамент фрагменту з Калантаївського городища (рис. 1, 10; 2, 7).

Менш вживаними є такі техніки штампування, як S-подібний штамп і складні варіанти кільцеподібного відбитка. Вони трапляються рідше і знайдені лише в кількох комплексах. Так, широкий набір різновидів фігурних штампів наявний на лискованому посуді Адамівського, Калантаївського, Лубенецького та Суботівського городищ. Якщо кільцеподібні відбитки в орнаментальних мотивах використовуються аналогічно круглим та одинарним кільцеподібним, то S-подібні відбитки іноді утворюють окремі композиції [9] (рис. 1, 5-12; 2, 11-13).

Необхідно визначити також різну питому вагу використання фігурних штампів в орнаменталіці кераміки пізньочорноліських комплексів. Наприклад, на Тясминському городищі фігурними відбитками прикрашено лише 4 % орнаментованого столового посуду (3 екз.), в той час як на Калантаївському цей показник становить 22 % (14 екз.).

Загалом, фігурні штампи, хоч і відповідають традиціям орнаментики «КШК», все ж мають риси, характерні лише для місцевого посуду. Наприклад, оздоблення вершин конічних виступів на чорноліському посуді або поверхні наліпних упорів відрізняється від притаманної сахарнянській кераміці манери декорування (рис. 1, 4, 7; 2, 12). Своєрідним варіантом використання штампів є розміщення відбитків групами - по два чи більше, зокрема у формі геометричної фігури (трикутник чи ромб) (рис. 1, 4; 2, 4). Останнє є типовим для техніки круглого штампу і значна територіальна та хронологічна поширеність цього різновиду декорування свідчить про його «інкорпорування» до лісостепової культури. Зауважимо, що круглий штамп є «наскрізним» у хронологічному плані - він трапляється в орнаменталіці лісостепової кераміки починаючи з пізньочорноліського часу (можливо, й раніше) і «доживає» до розвинутого жаботинського етапу, коли використання інших технік штампування відмирає.

Складається враження, що різні види фігурних штампів потрапляють на територію не в один час, а, так би мовити, поступово. Наприклад, такий варіант кільцеподібного штампу, як відбитки у вигляді кільця з хрестом всередині, на Наддніпрянщині з'явився не раніше жаботинського часу [10]. Подібна ситуація характерна і для самої Сахарни, де поширення більш рідкісних типів фігурних штампів (у тому числі й вказа-

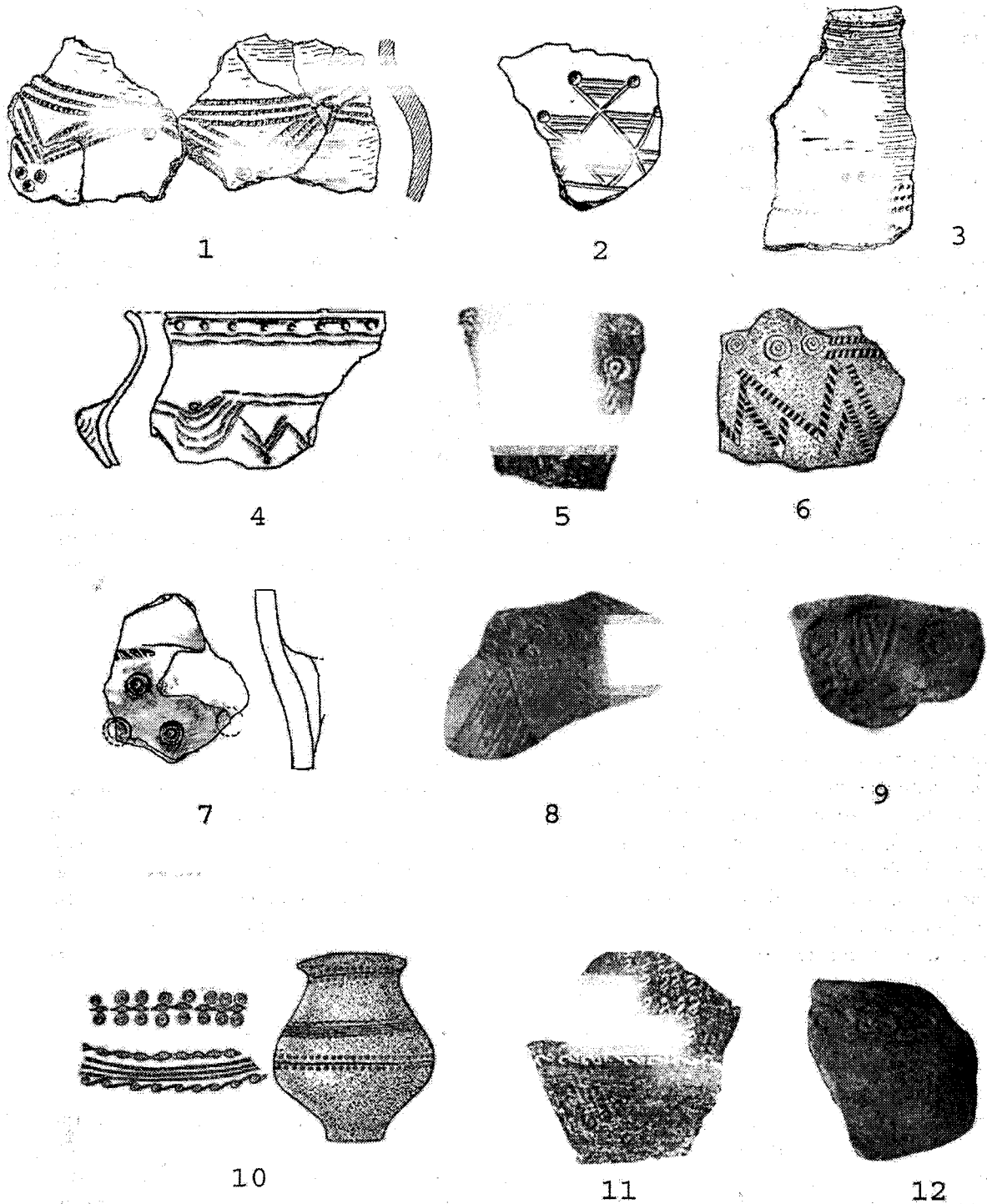

Рис. 1. Основні різновиди фігурних штампів: 1 - поселення на Богучівській горі; 2 - поселення Умань 20; 3 - Черноліське городище; 5, 6, 11 - Лубенецьке городище; 7 - поселення біля с Хрещатик; 8, 9, 12 - Суботівське городище; 10 - к. № 52 у. о. Гуляй-Город

ного) пов'язується з пізнішим часом та «іншими хвилями міграції» [11]. Привабливою видається можливість використання означеної закономірності для чіткішого датування комплексів, оскільки поширення цих технік і в пізньочерноліських, і в сахарнянських комплексах має певні

хронологічні особливості. Так, на окремих поселеннях ранньої Сахарни немає S-подібних та складних кільцеподібних відбитків, вони поширюються в розвинутий сахарнянський час [12]. Зауважимо, що поява таких елементів орнаментування на Подніпров'ї також пов'язується

з верхніми шарами чорноліських городищ, що дає змогу говорити про можливість використання окремих різновидів як хроноіндикаторів [13]. Водночас важливою є оцінка матеріалів окремих поселень у цілому. Так, серед матеріалів Московської гори, які вважають доволі пізніми порівняно з іншими пам'ятками Потясминня і містять фрагменти посуду, прикрашеного в ранньожаботинській манері, є лише прості варіанти фігурних штампів [14]. Вірогідно, що менше поширення окремих різновидів (S-подібного, складних кільцеподібних) має пояснюватися не тільки хронологічними, а й технологічними причинами. Можливо, специфічність орнаменту, певна складність самої техніки та особливості її застосування у разі запозичення вимагали контактів з носіями традиції, а не лише наявності зразків.

У цьому плані кориснішою є можливість кореляції фігурних штампів з наявними в окремих комплексах банкоподібними посудинами, орнаментованими наліпними виступами (Суботів, Калантаїв). Їх кваліфікують як кухоний посуд, типовий для пам'яток фракійського гальштату, і розглядають як доказ присутності власне носіїв цього типу старожитностей на чорноліських поселеннях [15]. Зауважимо, що означений посуд помітно відрізняється від чорноліського кухонного посуду не тільки за формою чи орнаментациєю, а й технологічними ознаками (склад тіста, обробка поверхні). Однією з характеристик керамічних комплексів Калантаївського та Суботівського городищ, де знайдено подібні посудини, є наявність в орнаментациі лискованої кераміки фігурних штампів, чисельність їх різновидів. Подібне спостереження дає змогу дещо деталізувати концепцію А. І. Мелюкової стосовно ролі Сахарнянського комплексу як «передавача» впливів «КПК» на український лісостеп [16]. По-перше, можна стверджувати, що «передавання» окремих технік фігурних штампів, насамперед S-подібного та складних варіантів кільцеподібного, відбувалося саме в районі Середньої Наддніпряниці. По-друге, участь у цьому процесі брали носії саме культури Сахарна-Козія, оскільки кухонний посуд є типовим для східного варіанту (Сахарна) цієї культури (рис. 2, 1-3) [17]. Таким чином, варто ще раз розглянути тезу про сахарнянських майстрів-керамістів, запропоновану свого часу А. І. Мелюковою та Г. І. Смірною, яка була дещо конкретизована М. Т. Кашубою [18].

Ця гіпотеза навряд чи може бути поширювана на Наддніпряниці: відомі на цей момент матеріали не дають підстав наполягати на факті присутності тут саме майстрів. Адже на цій те-

риторії нема не лише виробничих комплексів (подібна ситуація типова і для пам'яток Сахарни), а й знахідок самих орієнтирів обмаль. Зауважимо, що на Сахарнянських комплексах знайдено велику кількість не тільки орнаментованої подібним чином кераміки, а й власне орнаментирів - кістяних та глиняних штампів. На сьогодні Наддніпряниці репрезентована лише одним екземпляром штампів (орнаменту) для нанесення фігурних відбитків - знахідкою біля с. Плісків-Чернявки, продатованою ранньоскіфським часом [19]. Інші знахідки подібних знарядь призначалися для нанесення лише зубчастих відбитків, причому їх також доволі мало. Для порівняння розглянемо один із наддніпрянських комплексів чорнолісько-жаботинського кола - Григорівське городище, що близьке до сахарнянських пам'яток, тобто окрім орнаментованих фігурними штампами, є і вироби для їх нанесення [20]. Тому обмежимося лише визначенням «носії сахарнянської традиції», обґрунтувати детальніше твердження поки що навряд чи можливо.

Говорячи про використання фігурних штампів, не можна оминати проблему співвідношення чорноліських старожитностей з пам'ятками типу Шолденешти-Басарабі, що є одним з ключових у дискусії стосовно хронології лісостепових культур. Так, в історіографії останніми роками з'явилася теза про наявність у пізньочорноліських комплексах басарабських «імпортів», зокрема посуду, орнаментованого S-подібними штампами («хвиляста» смуга з дрібних відбитків). Зазначені випадки розглядають як беззаперечне свідчення синхронності цих культур [21]. Зауважимо, що дослідники, як правило, апелюють до знахідок, що походять з пам'яток Середньої Наддніпряниці (зокрема, Григорівського городища). Хронологічне позиціонування останніх є досить непевним, вони (найвідоміші) небезпідставно оцінюються як більш пізні щодо «класичних» чорноліських комплексів (горизонт городищ бас. р. Тясмина) [22]. Зазначимо, що наявні в останніх зразки S-подібного штампів за виконанням наближуються, скоріше, до традиції Інсулі-Банулуй, яка була основою формування матеріального комплексу Басарабі. Достатньо впевнено можна констатувати відсутність у «класичних» пізньочорноліських пам'ятках (Наддніпряниці) посуду, орнаментованого S-подібним штампом саме в басарабській манері.

Таким чином, серед пам'яток Потясминня можна виділити окремі комплекси, в яких використання фігурних штампів у декорі лискованого посуду відрізняється від інших і кількісно, і якісно. Вони мають значну кількість зазначеної техніки,

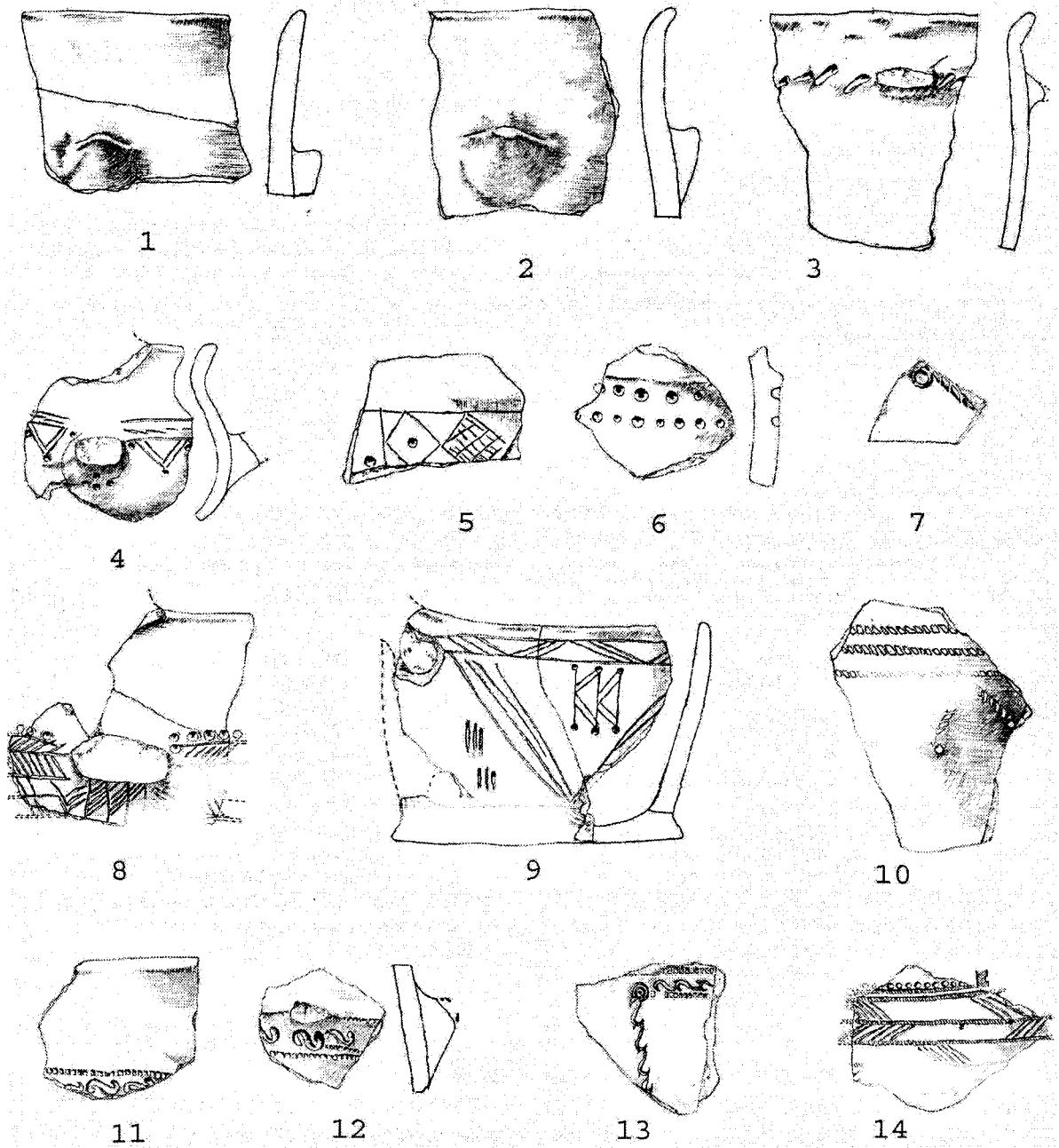

Рис. 2. Банкоподібні посудини та орнаментований фігурними штампами лискований посуд (Калантаївське городище)

набір різновидів теж багатший. Щодо частини цих пам'яток (Суботів, Калантаїв), то можна говорити про присутність носіїв культури Сахарна. Можна припускати, що безпосередній контакт носіїв культур був необхідною умовою запозичення цієї техніки декорування, поширення якої відбувалося з кількох Наддніпрянських центрів. І хоча вірогідним є досить раннє потрапляння зразків посуду, орнаментованого фігурними штампами, до лісостепових комплексів, все ж саме процес «інкорпорування» її до місцевої традиції слід співвідносити з пізньочорноліським часом. Процес запозичення традиції навряд

чи може бути чітко конкретизований з огляду на інформаційну обмеженість наявних матеріалів, тому висновки мають переважно попередній характер. Можна лише стверджувати, що разом із запозиченням традиції запозичувалися й окремі мотиви, виконані у вже відомій техніці зубчастих відбитків. У цілому ознайомлення місцевого населення з технікою штампування було певною передумовою простішого залучення фігурних штампів до системи декору кераміки. Означений процес був не лише механічним запозиченням зразків та мотивів, а й певною переробкою їх відповідно до місцевої традиції. Все

це є суттєвим підтвердженням тези про синкретичний характер чорноліських старожитностей,

у формуванні яких значну роль відіграли сторонні компоненти.

1. *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII–VI вв. до н. э.). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 130; *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском правобережье. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – С. 79.
2. *Мелюкова А. И.* Скифия и фракийский мир. – М.: Наука, 1979. – С. 18–31.
3. *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 85; *Тереножкин А. И.* Предскифский период ... – С. 79.
4. *Гершкович Я. П.* Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников // Археологический альманах. – Донецк, 1998. – № 7. – С. 75.
5. *Мелюкова А. И.* Культуры предскифского периода в лесостепной зоне // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – С. 23, 26.
6. *Березанская С. С.* Бондарихинская культура // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – Рис. 137, 16; *Гершкович Я. П.* Этнокультурные связи ... – Рис. 8, 3; *Ромашко В. А.* Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1995. – Рис. 5, 19.
7. *Кацуба М. Т.* Глиняные штампы предскифского периода и вопросы «обособления» мастеров-керамистов // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным; Тезисы доповідей. – М., 1988. – С. 115–116; *Ничик А., Аилинкэй С.* К вопросу о технике нанесения штампованного декора на раннегалатской лошеной столовой керамике Карпато-Дунайско-Понтийского региона // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 97–107.
8. *Тереножкин А. И.* Предскифский период ... – Рис. 49, 8; *Храбан Г. Ю.* Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині // Археологія. – 1972. – Вип. 2. – Рис. 4, 5, 7, 8.
9. *Крушельницька Л. І.* Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). – Львів, 1998. – Рис. 110, 7.
10. *Дараган М. Н.* О финале культуры Позднего Чернолесья в Среднем Поднепровье // На пошану Софії Станіславівни Березанської: Збірник наукових праць. – К.: Шлях, 2005. – С. 286.
11. *Кацуба М. Т.* Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Сахарна-Козия) // Stratum plus. – 2000. – № 3. – С. 311.
12. *Мелюкова А. И.* Новые данные о керамике типа Сахарна-Солончены в Молдавии // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1982. – Вып. 170. – С. 7; *Кацуба М. Т.* Раннее железо ... – С. 311.
13. *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы ... – С. 125. – Рис. 12.
14. *Тереножкин А. И.* Отчёт о работе Новогеоргиевского отряда Кременчугской первобытно-скифской экспедиции в 1956 г. – НА ІА АН України. – 1956/1.
15. *Мелюкова А. И.* Скифия и фракийский мир. – М.: Наука, 1979. – С. 83.
16. Там само. – С. 80.
17. *Кацуба М. Т.* Раннее железо ... – Рис. XIII, 6, 8, 10; XIV, 1, 3.
18. *Кацуба М. Т.* Глиняные штампы ... – С. 115–116; *Смирнова Г. И.* Материальная культура ... – С. 71.
19. *Мовша Т. Г.* Глиняный штамп раннескифского времени из Плисков-Чернявки // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1962. – Вып. 89. – С. 57–59.
20. *Смирнова Г. И.* Материальная культура Григоровского городища (к вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1983. – Вып. 23. – Рис. 4, I, 1–18; 8, 7, 8.
21. *Бруяко И. В.* Финал горизонта штампованной керамики раннего железного века в Украинской лесостепи // Бельское городище. – 1997. – 281, 283; *Кацуба М. Т.* Обсуждая проблему жаботинского этапа // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). – Тирасполь, 2002. – С. 222–223.
22. *Мелюкова А. И.* Культуры предскифского периода ... – С. 24; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII–III вв. до н. э. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 291.

D. Pefiits

THE FIGURINE STAMPS IN ORNAMENTATION OF CHORNOLISSKA CERAMIC DISHES IN THE MIDDLE DNIPER REGION

The article is devoted to the technique of figurine stamping as a very important feature of Chornolisska culture.